

Никола И. Рамић¹

Филолошко-уметнички факултет

Крагујевац

ЛЕКСИЧКА ЛАКУНАРНОСТ И ТЕРИТОРИЈАЛНА РАСЛОЈЕНОСТ ЛЕКСИКОНА²

У овом прилогу настоји се указати на неке аспекте прожимања дијалекатских лексичких подсистема и лексикона стандарднога језика. Посебно се анализирају дијалекатске варијације које су у вези са начином испољавања лексичких празнина, или начином њиховога попуњавања. Лексичке празнине представљају потенцијал који омогућава актуализацију потенцијалних јединица, а погодан начин њиховога попуњавања јесте преузимање недостајућих лексема из лексичких подсистема, идиома у којима функционишу. Међутим, лексичке празнине као лингвопсихолошки феномен опстају, јер се лексички системи никада не реализују у потпуности, и дио могућности остаје искључиво у њиховим потенцијалима.

Кључне ријечи: језик, дијалекат, стандардни језик, лексикон, лексема, концепт, лексичка празнина

0. Дијалекте, као територијалне варијетете језика, карактерише низ језичких црта које су њихова специфична обиљежја. Дијалекатске специфичности показују се на свим нивоима језичке структуре, а њихове манифестације су разноврсне. Велика разноврсност варијација у лексичкој сфери проистиче из карактера лексикона да је најобимнија и најсложенија језичка структура. Основу лексичког система једног дијалекта чини општеупотребна лексика, а дијалекатске варијације у оквиру укупне лексике која се користи у неком народном говору својствене су сваком идиому формираном територијалним раслојавањем језика. Дијалекатски лексички подсистеми функционишу као заокружене цјелине, али су са осталим лексичким подсистемима језика, формираним територијалним и другим врстама раслојавања, у непрекинутом односу прожимања и међусобног допуњавања. Уједначавање у сфери лексикона у језику у цјелини, усљед дјеловања унутарјезичких и изванјезичких чинилаца, и потирање варијација које се сматрају резултатом територијалног раслојавања, развојни је процес, али у језику су активни и они чиниоци који условљавају промјене које резултирају новим варијацијама³.

1 nikola_ramic@yahoo.com

2 Рад је урађен у оквиру пројеката 178014: *Динамика стиркуитуре српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

3 Дијалекти су основна лексичка база стандардноме језику, а у случају српскога језика, који спада у језике са тзв. новијом стандардизацијом, тај однос почива на темељима базираним на идеји о потпуном приближавању дијалеката и стандарднога језика.

Идентификација и опис дијалекатских лексичких специфичности, било да се ради о резултатима промјена, или се ради о чувању већ постојећих варијација, јесте карактеризација појединих дијалеката у том домену, а значајно је и за опис језика у цјелини.

1. Промјене у дијалекатским лексичким подсистемима све су интензивније и они се убрзано богате и усложњавају због наглих промјена које се тичу услова живљења и подизања нивоа образовања типичних носилаца дијалеката. Развојни процеси у лексичко-семантичким системима дијалеката и стандардног језика све изразитије се приближавају усљед заједничких унутарјезичких законитости које их обликују, а дијалекти све више постају подложни развојним законитостима које су у вези са изванјезичким факторима на сличан начин као и стандарднојезички идиом. Иако се обично тзв. интелектуализација и интернационализација језика везује за стандардизовани идиом, и у дијалекатским лексичким подсистемима све више је лексике која се везује за цивилизацијску надградњу, а са друге стране, дијалекатски израз све изразитије је присутан у књижевноумјетничком стилу⁴.

2. Развојни процеси који приближавају дијалекте и стандардни језик ипак не воде потирању дијалеката, нити укидају могућности јављања варијација у дијалекатским лексичким подсистемима⁵. Дијалекатске лексичке специфичности посебно јасно су изражене онда када је у питању неједнака заступљеност појединих лексема и њихових семантичких реализација у њима у односу на стандардни језик, као и на друге идиоме. То је свакако у вези са различитим начинима сегментације стварности (које условљавају ванјезички фактори), што се манифестује разликама у концептуализацији физичке и менталне реалности и језичкој интерпретацији стварности у различитим локалним говорним колективима⁶. Варијације се могу испољавати и онда када разлика у концептуализацији нема, или оне нису изражене у мјери која би варијације генерисала, јер је чињеница да у различитим идиомима истога језика за језичко представљање истих концепата могу функционисати различити језички изрази.

3. Сви дијалекти једног језика заједно са стандардизованим идиомом образују одређену матрицу у којој постоје лексичке празнине које су системске, али у многим случајевима дио тих празнина не поклапа се у свим идиомима, тј. у неким идиомима јављају се лексичке празнине, док у другима лексема на таквим мјестима у систему функционишу (isp. Osovjecki 1982: 81). Такве празнине унутар лексикона појединих идиома

„Идеал би био да се једног дана књижевни и народни језик покlope; али би се и тада у различитим крајевима (као што је било са грчком „коине“) створили дијалекти тог књижевног народног језика” (Belić 1959: XXIV).

4 О развојном прожимању стандардне и регионалне лексике у умјетничком тексту исп. Radović-Tešić 2009: 154-166.

5 О постојању лексичких специфичности у дијалекатским лексичким подсистемима свједочи грађа из дијалекатских рјечника и она која је у општедескриптивним рјечницима квалификована као покрајинизам или/и дијалектизам. Исп. и фусноту 1.

6 „Свака култура активнише специфичан апарат симбола у коме се свако друштво идентификује” (Benvenist 1975: 38).

једнога језика јесу виртуелне јединице које функционишу у некој схеми односа, унутарјезичке међуподсистемске лакуне (v. Vikova 1998: 136). То су семеме без лексема, мисаони обрасци, концепти који су латентне јединице, и њих треба разликовати од међујезичких лакуна којима се показује недостатак еквиваленције лексема између лексикона двају језика, првенствено због анизоморфизма језика израженог у различитим организацијама десигната.

4. Дијалекатске варијације карактеристичне за неке локалне говоре које се тичу лакунарности потпуније би било могуће сагледати само у условима који дозвољавају приступ свим чињеницама које се односе на лексичко-семантичку структуру лексикона дијалекта којем говор припада, уз анализу стандарднога језика или некога другог дијалекта – уколико се сравњивање врши у том погледу. Томе би морао претходити потпуни лексикографски опис и семантичка анализа свих јединица које у датим идиомима функционишу. Тек након тога, поредбеном анализом лексичких подсистема, било би могуће утврдити у којим све позицијама се лексичке празнине испољавају, и извршити њихову систематизацију. У нашим приликама таквога описа локалних лексичких подсистема нема, па је стога о оваквој врсти лексичких празнина могуће говорити начелно, уз идентификацију појединачних примјера и карактеристичних позиција у којима се могу очекивати. У овом прилогу настоје се образложити могући разлози изостајања преласка лексема из идиома у којима функционишу у друге идиоме у којима се празнине јасно уочавају, што би било очекивано с обзиром на чињеницу да су сви идиоми јединственог језика у непрекинутом односу прожимања и међусобног допуњавања.

5. Дијалекатске варијације испољавају се не само постојањем или непостојањем лексичке празнине у неком од идиома, него и начином превазилажења недостатка лексеме. Посебно лако су уочљиве лексеме које се у дијалектима појављују при отклањању системских празнина у сфери антонимије, односно при језичкој реализацији концепата којима су покривени појмовни домени који се супротстављају. Одсуство паралелизма између ријечи и мишљења и недостатак одговарајуће лексеме којом би био покривен један од појмовних домена у већини дијалеката и у стандардноме језику није препрека разумијевању да су домени у опозицији, нити се доводи у питање релација у лексичком систему која функционише по принципу бинарних опозиција. Нпр. у западнијим штокавским говорима придјеву *жедан* семантичким садржајем супротставља се придјев *гасан*: Кад је човјек жељан воде, пића, онда је жедан, а кад загаси своју жеђ, онда је гасан. – Хвала! Не могу пити, гасан сам већем! (Прије-

дор, Борј.)⁷. Очигледно је у питању „једна ријетка а потребна ријеч”⁸, јер лексема *гасан* не функционише у стандардном језику⁹ нити је значајније присутна у лексиконима других дијалеката. Таква празнина, неименовани концепт („који је утолио, угасио жеђ”) који несумњиво функционише и у другим идиомима у опозицији са именованим концептом *жедан* („који осјећа потребу за течномшћу”), при актуализацији налази описни језички израз¹⁰.

6. Када се ради о недостајућим члановима у творбеној структури¹¹ у јасно омеђеним семантичким пољима, онда су локалне специфичности

7 Поред овога примјера употребе, из Речника САНУ су и примјери: Кад неко некоме нуди да пије, а овај не може, он одговара: Гасан сам, не могу више! (Босна, Кашик. Р.). Ја сам сита, хљеба нећу; ја сам гасна, воде нећу (БиХ, Глик 1, 56). У овом раду су сви примјери употребе, уколико није другачије назначено, из Речника САНУ.

8 Управо тако насловљен је чланак Асима Пеце у којем се говори о распрострањености и употребној вриједности лексема *гасан* (Ресо 1956: 117-120). „Као што је познато, у књижевном језику имамо према *гладан* опозитум *сити*, али према *жедан* није обичан или се врло ријетко чује било који придјев као његов опозитум.” (И. 117). Значајно је напоменути да је тако, према Пециним истраживањима, и у другим словенским језицима, а и у неким несловенским, њемачком и француском нпр. (И.).

9 У рјечнику стандардног језика (Речник СЈ) лексема није наведена, док је у Речнику САНУ наведена, али није квалификована као покрајинизам, због увјерења да не постоје препреке њеном ширем подруштвљавању. У Рјечнику ЈАЗУ придјев *гасан* такође је потврђен, али са нешто другачијим реализацијама („који гаси” и „који припада гашењу”). П. Скок у свом етимолошком рјечнику наглашава да је потврда за придјев *гасан* из Босне и да му је значење супротно ономе што означава *жедан*.

10 Према запажањима М. Пешикана „системи у лексци изражени [су] у знатној мери условно, неравномерно, тако да тражење ‘математичке’ правилности у језику носи опасност својеврсне схематизације или идеализације, присутне у многим лексиколошким анализама” (Pešikan 1970: 102).

11 Када се говори о лексичким празнинама у лексиконима онда се најчешће анализирају овакве позиције и позиције које се идентификују анализом хипонимских структура. Написано је нпр. доста радова о нормативној (не)прихватљивости *nomina feminina*, неологизама који су све присутнији у свим језицима, па и у српском језику, а чије јављање јесте један од видова усложњавања лексикона. Један од аргумената којим се оправдава њихово промовисање јесте и увјерење да се тиме попуњавају лексичке празнине. Тачно је да лексичке празнине отварају могућност увођења нових јединица, али је за ширу прихватљивост сваке од њих појединачно (макар због специфичног фонетског склопа који их конституише) потребно испуњавање и низа других услова (о критеријумима вредновања нових ријечи в. Оташевић 2008: 52 – 58; в. и тамо наведену литературу). Цивилизацијска лексика, а томе слоју углавном припадају родно означене лексема о којима се у новије вријеме говори, због тога што се односе на лица женскога пола која постају носиоци одређених занимања што доскора нису могла бити, продире и у дијалекте и њима се прилагођава, па је то свакако подручје у којем ће се дијалекатске варијације повећавати уколико експлицитна норма не буде пажљиво спровођена. Тако је просто због тога што дијалекти имају природну, имплицитну норму која ће елиминисати „наметнуге” језичке облике, оне који не буду задовољавали основне критеријуме прихватљивости неологизама било које врсте па и ових, као што су нпр. ефективност, лакоћа изговора, „благозвучје” итд. Имплицитна норма, поред експлицитне, функционише и у стандардизованом идиому на сличан начин. Укупна језичка норма ограничава творбене могућности, и не пропушта оно што је остварено за потребе тренутног комуникативног чина, а мимо укупних правила система. На то се некада надовезују и прагматичке немогућности. Усљед оваквих промјена дијалекатске специфичности

често снажно условљене ванјезичким факторима. Социјалне прилике у којима говорници живе узрокују јављање неких језичких облика у локалним говорима који нису шире подруштвљени нити су у оквиру лексикона стандарднога језика, мада је извјесно да концепти учествују у сазнању свих носилаца језика због позиције унутар семантичког поља, без обзира на то да ли се лексема јавља или се не јавља. Нпр. у инвентару јединица које се формирају у оквиру деривационих гнијезда лексема којима се означавају годишња доба могу се појављивати лексеме неједнаког статуса с обзиром на територијалну раслојеност језика. Тако се, поред општепознатих лексема *зимовати*, *зим(н)иштије*¹², *зимовалиштије*, те *лејшовати* / *љешовати*, *лејшовалиштије* / *љешовалиштије*, *лејшиштије* / *љешиштије*, у Речнику САНУ наводе и деривати мотивисани лексемама *јесен* и *прољеће*, који се квалификују као територијално раслојена лексика. Може се запазити да је уобичајено да се у неким крајевима говори *јесеништије* (односно *прољејштиштије*) / *јесеновиштије*, са значењима „мјесто гдје се проводи јесен (односно прољеће), гдје се јесенује (односно прољетује), јесење (односно прољетње) пребивалиште” и „мјесто где се стока преко јесени чува и напаса, јесењи пашњак; јесења испаша”: У средњој Херцеговини постојала су села на мјестима негдашњих јесеништа и прољетишта (Дед. Ј. 3, 113); Ако се у јесен дуже остаје у „средњим травама”, онда се та мјеста зову „јесеништа” (И., 53); Њихови [су] преци „излазили са стоком на Јесеновишта у Томиће у Бјелицама а на зимовник ћерали су стоку на Љуботин ...” (ЦГ, Ерд. 7, 16). Потврда из других крајева српске језичке територије нема. Првостепени деривати *јесеновати* и *прољешовати* / *прољејшовати*, према ономе што се наводи у рјечницима, означени су као општеприхваћени и стандардизовани језички облици, али остаје утисак, и због степена посвједочености, да је у многим идиомима и на тим мјестима лексичка празнина.

могу се испољавати као лексичке празнине у склопу појединих творбених структура у локалним говорима, и као јединице које у другим говорима буду попуњавале те празнине. Осим тога, при анализи односа у оквиру оваквих структура неопходно је имати у виду потребу различитог приступа граматичким и лексичко-семантичким категоријама (граматички род ~ природни род) (isp. Nikolić 2003/2003: 192), као и језичку законитост о асиметрији језичкога знака, због стања неусталене равнотеже ознаке и означенога (v. Suprun 1983: 350-351). Референтном анализом да се закључити да се нпр. и са *учиштељица* и *учиштељ*, као и *навијачица* и *навијач*, *психолошкиња* и *психолог* итд., може упутити на особе женскога пола, иако на пол указују само прве лексеме у наведеним паровима. Анализа ових бинарних корелација потврђује да се ту суштински испољава граматичка лакуна.

Изразите су разлике у степену попуњености поља уређених по хипонимијском принципу у дијалектима и у стандардном језику, па и између појединих дијалеката. То је увелико условљено разликама у степену познавања законитости које владају у изванјезичкој стварности од стране носилаца појединих идиома, као и неједнаким односом према потреби спецификовања референата, што често доводи или до неутрализација хипонимијских односа, или до њиховог даљег развијања и спецификовања. У систематизацији хипонимијских структура у појединим идиомима због тога значајно мјесто заузимају лексичке празнине, семеме без лексема.

12 Разлике у начину творбе, или у фонетскоме склопу лексема, овдје се наводе само због посвједочености, а не тичу се лексичко-семантичке анализе.

Истраживања у оквиру семантичких поља сличне организације показала би какве су разлике у степену њихове попуњености лексемама у дијалектима и у стандардном језику, односно у којој мјери су организације концепата (не)подударне. Свим говорницима српскога језика разумљиве су нпр. лексеме којима се означавају они који се баве чувањем стоке, али је већина тих лексема само у појединим дијалектима у оквиру активног фонда, док се у оквиру других ријетко употребљавају, или се никада не користе: „Сва чељад, која пази благо, зове се чобан ... само кадикад чују се ричи волари, овчари, козари, јањчари (Пољица, Иван. Ф., ЗНЖ 9, 263)”. Исто тако, *зоведина* је општепознато, као и *јагњешина*, *пилешина* и сл., а *кравешина* као ознака за „кравље месо” је дијалектизам који је посвједочен само у Лици (Арс.), мада концепт учествује у сазнању свих носилаца језика. Семантичке карактеристике овакве лексике опредјељују њихове позиције у парадигматској сфери у лексичким подсистемима у којима функционишу, а управо та мјеста у подсистемима у којима лексеме нису познате заузимају концепти који нису језички остварени.

7. Дијалекатски лексички подсистеми јесу у односу сталног узајамног прожимања са лексиконима других идиома, па и са лексиконом стандарднога језика, а могућности преузимања недостајућих лексема су отворене. Уколико се разумије да су неименовани концепти несумњива чињеница у неком идиому, онда се поставља питање због чега лексеме које већ функционишу у неком од дијалеката нису општеприхваћене, како би паралелизам између ријечи и мишљења био успостављен, посебно због тога што је преузимање (и позајмљивање из других језика) лексема погодан механизам уклањања празнина и један од начина увођења нових јединица и обогаћивања лексикона

Тачно је да празна поља омогућавају актуализацију потенцијалних јединица (isp. Оташевић 2008: 47), али треба имати у виду да се лексичке празнине јављају због тога што се могућности система никада не реализују у потпуности, и да дио тих могућности остаје искључиво у потенцијалима (Osovjecki 1982: 64). Осим тога, свака употреба нове ријечи никако не значи по правилу улазак нове јединице у лексички фонд (Pešikan 1970: 120). Нешто што већ постоји као појмовна јединица у свијести говорника, концепт који се у неком говорном колективу јасно запажа, језички се може различито представљати, што значи да при актуализацији не мора бити у питању једночлани номинат.

8. У систему парадигматских односа у појединачним лексичким подсистемима једнога језика концепти имају језички израз у виду једночланих номината или га немају, мада они могу функционисати у свим подсистемима и језички бити представљани на синтагматској равни различито – једнорјечно, или у виду неке вишечлане конструкције. Различитост у манифестацијама у различитим идиомима јесте питање репертоара језичких средстава која стоје на располагању и избора из тих средстава. Празна поља јесу својеврстан потенцијал, јер су њиховим по-

стојањем отворене могућности преузимања (и грађења) недостајућих јединица, али су отворене и могућности другачијег начина изражавања и језичког представљања изванјезичке стварности.

9. Лексичка структура дијалекатских подсистема подложна је уобличавању које може резултирати територијалним варијацијама због начина комуникације, јер је у свакодневним разговорима, који су основни вид остваривања дијалеката, уобичајена слободна интерпретација значења лексема, значајно опередијена језичким и изванјезичким контекстом, и због предмета комуникације, пошто ванјезичка стварност и услови у којима носиоци дијалекта живе одређују присуство и начин постојања појединих лексичких јединица и њихов распоред унутар лексичко-семантичких поља у којима су оне организоване. У комуникативном акту, на синтаксичкој равни, јединице се комбинују, а лексеме које недостају замјењују се рашчлањеним изразима¹³, па се смисаони садржаји именују са неколико ријечи. Усмена реализација језика погодује рационализацији сажимањем јединица које се комбинују да би се такви смисаони садржаји представили, што може резултирати њиховом замјеном једнорјечним номинатима¹⁴, посебно дериватима који се творе по продуктивним творбеним моделима. Међутим, таква реализација језика неријетко дозвољава „формулисање” јединица које нису општеприхватљиве. Због тога су на мјестима на којима се оне појављују, у некој схеми односа у неком од локалних идиома, у другим идиомима лексичке празнине. Празна поља у дијалектима тако, поред „срећно” створених јединица које постану стабилне и као лексикализоване расположиве и другим идиомима, могу попуњавати и колоквијални изрази, па и оцазионализми, што је све својствено говорном остваривању језику. Такве јединице срећу се у свим народним говорима, а наспрам њих у другим идиомима стоје и опстају празна мјеста, неименовани концепти који су виртуелне лексичке јединице.

Литература

- Bartminjski 2011: Ježi Bartminjski, *Jezik – slika – svet: etnolingvističke studije*, priredio Dejan Ajdačić, prevela Marta Bjeletić, Beograd: SlovoSlavia.
- Belić 1959: A. Belić, *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knjiga 1, Uvod, Beograd: SANU.
- Benvenist 1975: E. Benvenist, *Problemi opšte lingvistike*, prevod i pogovor Sreten Marić, Beograd: Nolit.
- Bikova 1998: G. V. Выкова, *Vnutriazykovaya lakunarnost' v leksičeskoj sisteme russkogo jazyka*, Blagovещensk.

¹³ Појам може бити именован импровизованим описним изразом или лексикализованим синтагмом (Pešikan 1970: 121).

¹⁴ Тенденција ка језичкој економији унутарјезички је стимуланс који омогућава појаву нових лексичких јединица (исп. Оташевић 2008: 48 и тамо наведену литературу).

- Nikolić 2002: M. Nikolić, Prirodni i gramatički rod imenica, Beograd: *Naš jezik*, XXXIV/3–4, Beograd, 181–194.
- Osovjecki 1982: I. A. Ossoveckij, *Leksika sovremenennih ruskih narodnih govorov*, Moskva: Nauka.
- Otašević 2008: Đ. Otašević, *Nove reči i značenja u savremenom standardnom srpskom jeziku*, Beograd: Alma.
- Peco 1956: A. Peco, Jedna rijetka a potrebna riječ, Beograd: *Naš jezik*, VII, Beograd, 117–120.
- Pešikan 1970: M. Pešikan, *Naš književni jezik na sto godina poslije Vuka*, Beograd: Biblioteka Društva za srpskohrvatski jezik i književnost SR Srbije.
- Radović Tešić 2009: M. Radović-Tešić, *S rečima i rečnikom*, Beograd: Učiteljski fakultet.
- Rečnik SANU: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, 1–18, Beograd: SANU.
- Rečnik SJ: *Rečnik srpskoga jezika*, Novi Sad: Matica srpska.
- Rečnik MS: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, Novi Sad: Matica srpska, Zagreb: Matica hrvatska.
- Rječnik JAZU 1903: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: JAZU.
- Suprun 1983: Suprun A. E., *Общее языкознание*, Minsk: Вышэйшая школа.

Nikola I. Ramić

LEXICALLY EMPTY WORDS AND THE TERRITORIAL DISTRIBUTION OF LEXIS

Summary

This article aims to display some aspects of interrelatedness between dialectal lexical subsystems and standardized lexis. Particular attention has been paid to dialectal variations related to the way lexical emptiness are manifested or the way they are filled. Lexically empty words represent a linguistic potential which enables an actualization of potential units and allows for the enrichment of lexical subsystems by adopting the missing lexemes from other idioms. However, lexical emptiness as a linguopsychological phenomenon survives, because lexical systems are never fully realized, and part of their possibilities remains exclusively in potential.

Keywords: language, dialect, standard language, lexis, lexeme, concept, lexical emptiness

Примљен 29.01.2014.
Исправљен 14.02.2014.
Прихваћен 24.02.2014.